

Baroja'ren euskaltasuna

MIGEL PELAY OROZKO'K

Ba du Pio Baroja,ren bizitzak kinka bat guztiz adierazgarria eta funtsezkoa ere, ene gardiz, eta, alere, bere zenbait istudiatzaille, komentarista eta bizitz-edestzailleeri konturagabean pasa zaiena. Nobelagille-gaia, umetzaroan —ume zela utzi zuen Donosti— eta gaztaroan geldigabe alde batetik bestera ibilli ondoren, —Donosti'tik Iruña'ra; Iruña'tik Madril'era; Madril'tik Valencia'ra; Valencia'tik berriro Madril'era...— Gipuzkoa'ra itzultzen da egun batean, ogeita bat urteko mediku ospetsu billakaturik. Diplomaren tinta oraindik bustia zuelarik, ur-zale, eri edo mundutar, jende mota oroetakoak artzera jarria dagoen Urola'ko urerri Zestua'ra igortzen dute. Baroja gazteak, bere jaioterritik deserrotua, bidezko denez, aurrekoengandik jasotako euskera erdi-galdua, eta berri ta ez-ezagun gertatzen zaion erriaren jite eta oituraekiko zaltetan geiegririk gabe, arrotz xamar ikusten du bere burua, desbidetua. Naiko lan ematen dio itxi eta misterioitsu sumatzen duen gizarte aren ariman sartzeak. Arik eta bere naaste guztiak argitu eta bere ukaeziñezko euskal-izatearen sustraiak agerian jarriko dizkion trauma psikiko bat gertatzen den binbitartean. Bere libururik egiatienean, latzenean, zakarrenean bearbada, bere **Juventud**, **egolatria** ikaragarrian emango digu, bere-bere eta arras euskaldun ere duen laburpenez, bere erriarekiko berrarkitzearen edespena. «Zestua'n asi nintzen nere burua euskaldun sentitzen —dio artezki— eta han jaso nun neretzat galduta zegoen nere endaren arimuturra».

Endaren arimuturra. Geroago Europa'n ez ezik, mundu guztian ere reakzio guztitarikoak eta sutuak piztuko dituen itz hau, enda, Baroja'k zentzurik zeatzenean eta bedegarrenean darabilki. Baiñan nolatan ez den faltako ezetz pentsatuko duenik: adieraz-ots onek, Barojaren aoan,

ezin zezakeala beste adierazkirik izan sentimentu utsarena baizik, seiñalatuko dugu guztiok endaren baten ondorio izan ez ezik, gure buruaren, sudurraren edo itzegiteko edo parregiteko eraren forma bera ere, mendez-mende datorren prozesu baten ondorio direla. Ildo berean, baita ere, zion gure keifu guztiak aspaldiko berberak ditugula berriro gure nobelagilllearentzat egifiak.

Ez zitzaion izkututzen, noski, jatorri-arazoa sakon eta xeapen guztiz istudiatzearen zailtasuna, alde, aztertzaileak geien ere lor zezakeana, jasotako zeaztasunak errex okertu ditezkelako, sozial maillako zenbait arazo direla kausa, geientsuñetan.

Beti izan zitzaiola interesgarri enda, gizoneri unki zitzaieela nola animalieri, aitortzen zuen Baroja'k. Bare familiko abar diferenteetaz aritzean, Nessi'tarrak, Zornoza'tarrak eta Oyarzabal'tarrak iparraldekoak izango zirela iruditzen zitzaion, au da begi urdin eta ille oriko jendea (1); Baroja ta Arrieta'tarrak, berriz, zeltiko bezala ezagutzen diren tipokoak; Goñi'tarrak, gurutzadu beltxeran eta rubioak; eta Alzate'tarrak, beltxeran eta begi beltz, geientsuen.

Bere apelliduen iturburuak komentatuaz —bost gipuzkoar, bi napartar, bat bizkaitar eta bat lonbardotar— apellidu bakoitzak aurrekoek bizi izan ziraneko bazter edo lurraldea errepresenta zezakeanaren posibletasunaz oarazten zuen eta indibiduoari buruz bakoitzak eragin nabarmen bat izanen zuela pentsatzera iritxi zen.

Premisa auetan oin arturik Pio jaunak bere geografi-paraleloa Europa'ko europatarrenak ziren Alpes eta Pirineos artan zuela zion, beren galfetik Asia eta azpitik Afrika muturra ageri dutenez. Onela, bere burua Pirineos'i atxikia eta Alpes'ko txertuarekin artxieuropoetat jotzen zuen.

Egia esan, bere artxieuropoetasunaren baiezepe onek, naiz, argi ageri zanez, zeazgabea, jeneral xamarra eta jostalaria ere izan, marmar eta ezin ikusiak leporatu zizkion. Ortega y Gasset'i, adibidez, esaera gaizki erori zitzaion. Ez zuen disimulatut aal izan. Madariaga'tar Salbador'i, gizon minberakoiagoa eta susmaberagoa izaki, irain astun gerta zitzaion. Ainbateraiño, ze batek pentsatzen du ez ote zitzaion ordutik sortu bere antieuskalzaletasun arraro, pozoidun eta ezin-ikusi ura.

Ikusten danez, jende guztia da sentikor egiten enda edo etnia-

(1) Bere literaturako euskal notin geientsuanak —Tximista kapitana, Ollarra, Errotabide, Machain, et. ab.— ille ori eta begi-urdin ziren, etni-talde gogozkoena bereztat auxa zela pentsatzera erakarriko ginduzkana.

kuextio auetan. Istantean dire konplejuk, mesfidantzak eta samindurak agertzen. Tabu modernu bat dela esan dezakegu, oraindik oraingo diren nazisten ankerkerien oroipenarekin biiziagotua. Ez dago txantxetan ibiltzerik puntu onetan.

Asierako gaiera itzuliaz, esango dugu Euskal Herria'k, berea zuela-ko eta baita ere bere astapenen ezezagunagatik eta bere izkuntza inguruko errienetik guztiz bereizia delako, interes bizia piztu ziola Baroja'ri bere baitan, zeñiek bere poesi, nobela ta saio-orrialderik onentxoena eskeiñi zizkion.

Pio jaunaren iritziz, esan diteke zerbait adierazgarri sorrera gutxi-geitxo ezaguna izan eta histori-daturen bat utzi errieri buruz, ez ordea, euskaldunak bezala, sorrera ezezaguna eta misteriotsua dutenetaz eta, gañera, erri kulturadun bezala jokatzera iritxi ez diranetaz.

Naiz antropologi naiz kultura aldetik aztertu, euskal enda gordailu bat zela, zion Baroja'k. Onela, Jazinto Grau'ren esana: bera (Pio) ez zela euskaldun alegia, naiko komiku eta arrigarri aurkitzen zuen.

«Ez dakit au nola antzeman ditekean —komentatzen zuen bere Oroi-penetan— ezta zer dala-ta bear duen jakin Grau jaunak besteok ez dakiguna, ots, euskaldun izatea zer den, eginkizun kolektibo ta bedegar bat izan ez duten beste erri anitzeri buruz ez dakigunez. Kataluniatar eta balenziatarrak ba dute zeatz gabeko joera jeneral bat zerbait berdiña. damaiena. Mediterraneo'ko margolari eta idazleen artean ematen da jite ori; euskaldunen artean, ez. Auek, ikusten denez, ez dute albokoekin kidekotasunik, direla santandertar, napar edo gaztelar, baiña beraien arteko batasun zantzia ez da nabaitzen».

Baroja'ren lanaren zear beti somatzen da Europa-iparraldeko erriekiko begikotasun edo atxikimendua. Eta arrigarrien dena, berak aitortu zuenez, erdi txantxetan bere liburu **Juventud, egolatria**'n aditzera emandako tesisa, zion, urteen buru irmotzen joan zela eta Prehistoriako aztarnetan egiztatu zitekeanez, frantzi-kantabritar lurraldeak (or sartzan da euskalduna ere) etnia-loturik izan zituela, ez soillik Europa-erdiko zenbait erriekin, baita laponetar iparraldekoekin ere. Mediterraneo'ko enda, ostera, kapsiensekin zerikusian zegoen; onek, bere al-

(1) J. Grau'ren liburuak «Unamuno y la España de su tiempo» zuen izenpuru eta Buenos Aires'en argitaratua izan zen, 1934'ko otsaillean, Kulturaren aldeko espaini-arjentinatar Zaindaritzagatik. Nere liburutegian dut. Grau'k zion Baroja euskaldun ez zenik, baizik eta euskaldun faltsotua zela, aundiputzago eta bitxiago gertatzen den baiezipena.

detik, ba zituen izan zenbait lotura Sahara'ko erriekin eta erri hauen aitzetako arteak (gizon eiztarien figurak) boskimanoak oroitarazten zituen.

Leen esan denez Pio jaunaren artxieuropeotasunarekin geientxoan asarretu zirenetako batek, Madariaga'tar Salbador'ek gaur Europa bezala entenitzen dena Izadia ulertzeraiñoko aalegin ordenatu bat egiteko gauza den adimen konzientzidun edo kontzientzigabedun batean datzala batipat, zion.

Pio jaunak iardesten zion, bere aldetik, Izadiaren ulerpen billa dabilen adimena filosofilariarená dela, eta ortarako ez duela europatar izan bearrik. Eta osteratzen zion europatarren jiteak ez zirela soilki kulturaren ondorio, baizik eta baita soñarenak, izpirituarenak eta bizitzarenak ere.

Baltsaki, Baroja'ren tesisa, europatarrari zegokionetik, inguratzen zuten etni-nukleo bien jiteetatik (Sortalde eta Iparraldean oriengandik sortu ziren mogolak, Egoaldean, afrikatarrengandik urbil ziren semitak, ain zuzen) astantzen zen lurralde zaarraren emaitz bat zela litzake. Keyserling'go kondeak esana: endaek erreki sortzen zirelako garrantzirik ez zutela, alegia. Baroja'k aski zentzugabe eta umekoi aurkitzen zuen. Egia eta gutxi ezagunetan gertatzen zela, zion.

Ametitzen zuen, ostera, endak, elkarrengandik urbil zeudenak batipat, oso naastuak egongo zirela prehistoria garaietatik eta guztiz nekeza gertatu bear zuela bakoitzaren jite ta zantzu nabarmenak zeaztasun apur batekin adieraztea.

Euskal Erria'ri berriro elduaz, iru bedegartasun funtsezko markatzen zituen: ele zaarrak, musika ta mariñel abenturakoia. Uste zuen baita ere batu zekiekela iru bedegartasun aueri Mitxelet'ek bere liburu «La Sorcière»-n atal bat dedikatu zion bertako sorginkerien yazoera. Eta, baitipat, mundu guztiko izkuntzalari anitzentzat zorabiozko buru-auste izan den euskera misterioitsuarena.

Euskaltasunari dagokion aldetik, Baroja'ren ikuspegia guztiz zen desberdiña Unamuno'renetik. Pio jaunak zionez, euskaltasunak garrantzi izan edo ez, baiña benetan eragin nai bazitzaion, leendabiziko eginbearra latin kontrako kutsu bat ematea zen. Gaiñera zion prexiko izango zela flamenkotarrek Beljika'n valon-eragiñaren kontra karrean ezarritako mogimenduaren antzeko zerbait sortzea.

Unamuno'rentzat guzti au disparate utsa zen.

Bizkaitar irakasleak, bere norberekeri zoro ta itxu arekin, gogo zue-

na euskaltasun berekoi, unamunotar eta salmantinotar bat zela, zion Baroja'k. Pio jaunari ez zitzaion buruan sartzen euskaltasun gabeko euskaltasunik, euskera, ala naiez, bazter laga zezakean euskaltasun bat.

Baroja'k edesten du, bere leenengo liburu «Vidas sombrías» argitaratu zueneko artan, bertan azaltzen den ipuietako bat itz neurtuz jartzea aitatu ziola Unamuno'k.

Baroja'ri aolku burugabea iruditu zitzaion, beste zenbait arrazoiren artean, bere burua itz zentzu motxakotzak zeukalako, metrikarako joera eta baldintza gabekoa izanez landa.

Alaz ere, ainbesterañoko izan zen nunbait Unamuno'ren temaketa, zein, finean, Pio jaunak esan ziola:

«Nik, benetan biziki sentitzen dutan euskal alorreko zerbait bihotzko, xamur eta lirikurik idatzi bear banu, euskerazko bertsoak idatziko nituzke, azken berdintzarik eskasenarekin eta ditekean latin-zentzurik urrienarekin».

Pentsatzekoa zenez, Unamuno eskandalizatu egin zen eta baita ere esan burugabekeri eta zentzugabekeri bat zela ori. Eta ortan gelditu zen arazoa. Ez zen geiago aitatu.

Ezta ere, Pio jauna ez zetorren ados aldikide zituen Salaverria eta Maeztu'ren ideia eta yoranekin. Ezin zituela ulertu beren erriarekiko gogo berotasun ziralako aiek, zion Salaverria ta beste zenbait idazle eta artistaetaz. «Zarata haundiko erretorika-zaleak dira —idazten zuen «El escritor segun él y segun los críticos» liburuan— enfasis, zeru urdin, itxaso baita urdin, ego aize, teillatu lauko etxe, ego alderdieta-flora eta zezen jaialdi zaleak. Gauzak, onela, ze balio du olakoentzat euskaltasunak? Gusto oiek direla, askozaz bidezkoago derizkiot Sevilla, Valencia edo Alicante'rekiko zoraldia sentitzeari»

Baita ere zion, bere euskaltasuna baietz, bidezko zela, erriaren bereiztasun zirenak tiratzen ziotelako, bertako egurats busti eta illunak, esate baterako, paisaje berdeak, ariztegi, gaztaiñadi eta pagadiak, eta, apartegi, familietan oraindik somatzen den ama-aginte-kutsu alako bateg, latinotarren artean geratzen den aita-agintearen kontrast. «Bidezko da ni euskalzale izatea —baieztatzen zuen laburpenez—; ez da bidezko, ordea, oiek izatea».

Unamuno, Maeztu, Salaverria, Zuloaga eta Euskal Erria'n jaiotako beste idazle ta margolari askotxori euskaldun izaera ukatzen zion —artistikoki itzegiñaz, noski— eta Baroja berak, ez zion, ostera, uka-

tzen Etxeberria, Arteta eta Regoyos'i, onoko hau jaiotzez Asturias'ko izanarren.

ñiortxori begi on izatekotan, ordea, A. Larramendi'ri zion. Andoaindar jesuitak aristokraziari buruz razista antzeko den bere tesisa agertzean, gipuzkoarrari bere noblezia ez datorkiola erregeengandik seiñalatuaz, baizik eta, judutar, nairu, godo, et. abarrekin kutsutu ez izanagatik, bere etnia soillaren noblezia dela, Pio'k bere konformidade osoa aitortzen dio. Larramendi'rentzat zapatero edo nekazari edonork, gipuzkoarra bada, beste errikide edozeinek aiñako noblezia du, izan dedilla izan dedaña onen aginte edo mailla. Errialde barrutiko aristokraziaren konzetu «demokratiku» bat litzake, ba, berarena, zillegi bazait itz paradójiku au. Eta Pio jauna, diodanez, ados dator jesuitaren tesisarekin, latifundioan sortzea duten ingles, prantzes, aleman eta beste europatar erri askoetako aristokrazien kontrara, euskal noblezia bere itxikera eta baserriko ondasun urrien ondorio delarik, Larramendi soziologi eta etnika aldetik egian dagoela bere alde aipatuaz. Beste aინbeste gertatzen da, baita, Espaiñi'ko aristokraziarekin, Andaluzia eta Castilla'n lurralde jabetza aundiak ematen ziren ezkerero.

Onekin esan nai da Euskal Erria'n zegoena batez ere zaldungoa zela, au da, razista ala olako konzetu moral eta sikologikoa, atzerritar aristokraziaren sozial eta apaingarrirenarekin begiz-begi.

Baroja'ren nobelagintzako euskal tematika guztiz da ezaguna lurbera osoan eta leku ooregarri bat du literatura unibersalean. Ez dagokigu, ordea, orain gai honi atxikitzea. Ortan bete-betean sartu gabe, bada, esanen dugu «Zalacain el aventurero» eta «Las inquietudes de Shanti Andía» direla bere lanik onentxoena, ez soilki euskal irakurlearentzat, pentsa ditekeanez, baizik eta berdin beste errikoentzat, gertuko nola urrutikoentzat. Zalacain, Paris'ko Sorbona'ko erdera-klasean irakurgai izana, bi bider izan da zinemaratu, zorte ontxeago edo txarxeagoarekin. Bigarren nobelari dagokionez, onek ere, Pio jaunak zionez, utsa balio zuen eran zinemaratu —entzuna dut kexu Alarcón kaleko bere etxean, pelikula itxas-joera zipitzik ere ez zutenak errealizatu zutelako—. «Las inquietudes de Shanti Andía»-ri buruz zion Azorin maixuak, ez zela mundu guztian liburu bat bakarrik ere Baskoniaz aın aparteki itzegiten zuenik, «bere erriskaetaz, bere itxastxokoetaz eta itxasoaz, ez da ere posible erdal izkuntza —entzun ondo kastizista aul eta milikaok—, ez da ere posible gauza eta gizonen pintaketan

erdal izkuntza espiritualkiago mintzatzeraz irixtea. Miresgarria, ederra benetan prosista zoragarri onen liburu auxe».

Itz auek, diodanez, Azorin'enak dira. Euskaldun ez, baizik Castilla'ko anima duen levantinotar batenak. Motx idatzi oi duen eta erran-merran eta itzaldi berritsuetara gutxi emana den idazlearenak. Bere literatura orfebreri uts eta neurritsu biurtuaz, bere garaiko españitar irakurlearen gusto galdua zuzenbidetu zuen idazlearenak.

1925-ean Benavente'ri buruz argitaratu zen liburu batean eta 98'ko belaunaldiaz itzegitean, literato, musikologo eta hispanista zen Walter Starkie inglesak Baroja «that Basque Arch-European» izendatzen zuen. John T. Reid'ek, iparramerikar kritikariak euskaldun illun eta naasiztat artzen zuen. «The puzzling Basque», zion berari buruz. Piero Pillepich italiarrak Baroja'ri euskal sorkurak zemaion abentura gogoia seiñalaten zuen. Domini Müller'ek (Pablo Schmitz'en *nom de guerre*) 1931-ean idatzen zuen: Baroja ez da erdaldun, au da, jaiotzez eta odoloz españitar klasiku, euskaldun baizik. Eragin au bere lan guztian somatzen da». Carl August Bolander sueziarrak ere Pio jaunaren etni-jitea azpimarkatzen du, «euskaldunen edestzaille aparta» deitzen duelarik. Iparrameriketako guztiz ospetsu den John Dos Passos idazleak «**Rocinante vuelve al camino**» izenpuruko liburuan onela idatzen zuen Baroja'ri buruz: «Bernard Shaw'ek ingles deitu dezaiotenik gogo ez du Donosti'an, menditar eta arrantzale enda batek —beraien sudur haundi, matrail gorri, irten eta kuadratuak apurka-apurka, Zubiaurre'tarren koadroeri esker unibersalki ezagutuak izaten asiak dira— ario ez den bere izkuntza zaarrari eta bere abesti eta oitura zaarrerri, münduko menditar erri guztien tema berarekin zintzo jarraitzen dien Gipuzkoako itxasalde tontortsuan kosmopolisaren aintzindari den Donosti'an jaio izana». Francis de Miomandre'k, direla 60 urte bakarrik Goncourt saria irabazi zuen frantzitar nobelari ospetsuak, 1926'an azaldutako **Zalacain el aventurero**'ren frantziko edizioari egiten zion sarreran, Baroja bere erritar medikugintzan, panaderotzan, periodistatzen, eta abarreko bizi egokeraetan aurkeztu ondoren, esaten zuen: «Olakoxe da Pio Baroja, eta ez dezagun aaztu euskaldun —lastasunez eta sakonean— zela seiñalatzea, au da, bakarti, arro, goibel, gogor, bere banean bildua, politasanari iñoiz ere amor ematearen arerio». Argentina'n, Juan B. Gonzalez'ek, baita, Baroja'ren euskal jiteaz oarrarazten zuen. Eta Espaiñi'an Azorin, Ortega y Gasset, Madariaga, Sanchez Rojas, Gonzalez Rigabert, García Mercadal, Moulane Michelena irundar, Es-

cofet, Cossío eta abar luze bat, berdin oartu ziren seillu ukagaitzaz. Zenbait, bera goraiatzeko; beste zenbait, ez orrenbeste. Gauza ezaguna da, adibidez, Ortega'rentzat euskal adimena, onean edo txaarrean, (eta planteatzen zuen bai-etzkoan bat gaitzespen-kutsuzko intenzioea antzematera bultzatu lezake) erabat itxia zela...

Oraindik orain ezagutu dut, emen Donosti'an, San Diego'n (Estatu Batuak) bizi den eta bere tesis unibersitarioaren prestaketan gure artean aurkitzen den Jorge Santana, mexikotar gaztea. Santana honek esplikatzen zidan Baroja'ren zenbait liburu Amerika'n irakurri ondoren, orduan sentitu zuela leenengo aldiz Euskal Lurraldera jira bat egiteko gogoia. Kera biziki bedegar bat nabaitzen zuen Santana'k euskal nobelagilleagan eta berak irakurritako hispano-amerikar idazleekin konparatzean baitipat. Santana —gizon adimen zorrotz eta aztertzaile— Donosti'an ospatutako bertsolarien iru txapelketaetara joan zen euskeraz itzik ere jakin gabe, noski, eta giroa ezagutzeko leiak eramana soil-soilki eta euskal publikoan koblakari erriko oiak sortzen dituzten reakzioak «bere saltsan» istudiatzeko —esaten zidan ezagutu zituala emen Gipuzkoa'n eta, baita, artu-emanak izan, beren aurpegiz eta aiurritz Zalacain'en orrialde edo bere euskal itxaso-nobelaen batetik ateratako ziruditen bere adifneko zenbait gazte.

Lurralde au maite-maiteki zuen Baroja'k, bein baiño geiagotan irten zuen bere alde bidegabekeriz iarrosia ikustean. Bere Euskal Lurraldeko gidaren sarreran, esate baterako, aurpegi eman zion erdal irrati batean izlari zen txotil gaixo bati, zeifnek, euskerari buruz itzegiñaz, esana zuen: «Nor da ausartuko dialekto kaxkar orretan zaunka jarduten»? Merez du, ene gardiz, Pio jaunaren erantzuna itzez-itzez adieraztea, orain direla 15 urte, ez egun, argitaratua. Onatx bera:

«A ze arropuzkeri zoroa! Orrek ajola baligu bezela Euskal Herri'an jaio geranoi! A ze kategori parregarriak! Dialektoa, nere iritziz, izkuntza baten aldakuntza bat da. Prantzesa, italianoa eta erdera latinaren dialektoak dira kondaira aldetik, latinaren seme. Zein izkuntzaren seme izan diteke euskera? Izkuntza zaar eta galdu batena? Ba diteke. Uste dut onek ez digula erasorik eginen euskaldunoi. Izkuntzari buruzko arrokeriari, tontokeri utsa deritzaiot. Gutxi izango dira grezitarrek ainbat ooreko izkuntza izan duten erriak, eta orj orrela izanik, zer egin dute aro modernoan? Antzifiako aldi ospetsu baten ondoren, ezerrez, deus ez. Prantzesa, inglesa, italianoa eta erdera dialekto izan dira be-

MIGEL PELAY OROZKO

re garaiean jatorri ezaguna zutenez, gauza jakia zen nundik zetozen. Euskerarenik, berriz, ez da ezagutzen; dialekto kaxkar bat dela esatea Mancha'ko mandazai edo Cazorla menditarteko botijo-saltzaille batek esan dezaken ergelkeri bat dugu».

Auxe dugu, bestalde, gure artean bertan eta politiku izan nai zuten arrazoiakatik (izan gabe, noski, egia faltsetzeak, luzaroan ez baidu inoiz olako izaneko elbururik betetzen) irakurri ez ziotenak edo norbere aukerako ikuseziñaren —aurre-iritzizko eta banazalea— antejuz zatitxo bat irakurri zioten jendeak, euskal-kontrako, bere lurraldea gorroto zuena bezela aurkeztzen ziguten gizona.

Baroja euskal-kontrako! Gutxitan batu izan ziren ontan aiaña ergelkeria ta borondate txarra. Eta, ala ere, bizi luzea izateraiaño iritxi zen irain erantsia. Eraman gaitzala onek oldozketara, geroan ez dezagun onartu, azterketarik gabe, agindu-kutsuzko definizio mota auetakorik.

Migel Pelay Orozko